

ETIMOLOGIA NO SEMÍTICA DE “CALL”

per Josep-Ramon Magdalena Nom de Déu

La presentació del primer volum de CALLS posa ben de manifest que “call” és un mot d’arrel romànica que, per ell mateix, no fa relació als jueus, ni té cap parentiu amb el mot hebreu *qahal*, que designa tota una altra cosa.

La meua intenció en aquestes pàgines és passar revista als diccionaris catalans sobre el mot call, tot comparant-los amb altres materials lexicogràfics, documentals i literaris, per tal d’aclarir la qüestió, i demostrar, crec que d’una manera definitiva, la diversitat d’origen etimològic de “call” i “qahal”. Heus ací el que en diuen els diccionaris:

I. — DGLC¹: “**call** m. Pas estret i enclotat, o entre dues parets; indret on un riu passa encaixonat. ... // Ant. Barri de jueus.”

II. — DCVB²: “2. **CALL** m. // 1. Camí estret, situat entre dues parets o roques... // 2. Espai estret per on es pot passar, entre dues fileres de persones o coses; cast. *calle, paso*... // 3. La part del riu on aquest passa més encaixonat... // 4. Ant. Barri on habitaven els jueus; cast. *judería*... // ETIM.: del llatí *calle*, mat. sig. // En l’accepció // 4 s’usava *call* unes vegades acompanyat de l’adjectiu *judaic* o *juhic*, però molt sovint sense adjectiu, de manera que call tot sol ja indicava el barri judaic. Aquest ús es pot explicar, segons Corominas DECast, I, 604, per contaminació de l’hebreu *kaḥal* [;sic!] ‘assemblea, sinagoga’. Tal contaminació és confirmada per la grafia *cahall* d’un document mallorquí del segle XV...”³

III. — DCELC⁴: “**CALLE**, del lat. CALLIS ‘sendero, especialmente el de ganado’. 1ª doc.: 1155, *Fuero de Avilés*. Vive también en rum. *cale*,

it. poét. *calle* 'camino', lomb. alp. *cala*, frprov. *tchala* íd., cat. *call* 'camino estrecho entre dos paredes', port. *cale* 'caño de madera', 'desfiladero de un río'... En la Edad Media es corriente la variante *cal* (Alex., S.M. Egipc., J. Ruiz etc.). Pero en *Elena y María* (S. XIII), "quando non tien qué jogar / nin á la que tornar, / vay ela siella empeñar / a los francos de la cal" (RFE I, 60), es posible que se trate de otra palabra, el hebr. *qahal* [jsic!] 'asamblea, reunión de la comunidad', 'sinagoga', que en algunas ciudades de España y entre los sefardíes tomó la forma *cal* con el significado 'judería, ghetto' (Yahuda, RFE II, 350), si bien confundién-dose formalmente con CALLIS (así cat. *call* m. 'judería'); en *Elena y María* aparecería hecho extensivo al barrio de los francos, que, como los judíos, solían hacer de prestamistas."

Fins aquí el que diu Coromines. Però aquesta veu castellano-lleonesa *cal*, del segle XIII, jo no la considero vinculada a l'hebrea *qahal*. L'article determinat femení que la precedeix apunta més aviat a l'ètim llatí suara apuntat pel mateix Coromines: CALLIS, passant per *calle*, i amb apòcope de la vocal -e- final, a *cal*, mantenint el valor de -l- lateral en posició final de mot, essent inexistent en castellà la realització palatalitzada -j- en tal posició, realització palatal que sí es dona, però, en català: *call*. El primer editor del text en qüestió no ho va relacionar amb l'hebreu ni amb els jueus.⁵

IV. — DECLC⁶: "CALL, 'durícia que es fa a la pell' i 'pas estret i enclotat entre parets o roques', paraula en què han vingut a confondre's dos mots llatins, CALLUM 'durícia' (I) i CALLIS (II), que designava diverses espècies de passos i corriols (d'on els mots castellans *callo* i *calle* respectivament); també s'hi han confós en català el call o barri dels jueus (III) (de l'hebreu *qahal* [jsic!] 'asamblea') i el cat. *call* o *palmell* de la mà (IV)... També en el *Dicc. de rims* de Jacme Marc (1372), que juntament amb *call* 'jo callo', aclareix que també significa 'duralló de carn' i alhora 'juyeria' (= 'jueria')...

Pel que fa al segon mot, l'extensió del seu sentit i la varietat de les seves accs. ha canviat àmpliament en la història des del llatí al romànic i a les diverses llengües de la Romània: vegeu molt sobre això, que ara no repetiré, en el meu DCEC I, 604-5; IV, 954. En llatí havia designat al principi diverses menes de corriols, senderes i camins, en particular 'de bestiar'; i si bé el sentit de 'carrer', en què acabà concretant-lo el castellà, ja es constata en Sant Isidor y en glossaris (Lindsay, *Bull. Du. C.* II, 81-84), tanmateix fins en castellà els derivats antics i la toponímia (veg. el meu article) ens ensenyen que es conservaren conjuntament accs. més pròximes a la predominant en l'Antiguitat i a les conservades en català...

Per més que s'hi acosti tant pel sentit, i que aviat s'hi vagi ajustar del tot en la forma, és un mot diferent en l'origen el dels calls dels jueus. Se

n'ha escrit tant en els nostres copiosos estudis històrics, que podré ser molt breu en les indicacions històriques i cenyir-me més a l'aspecte etimològic. Ja apareix, si bé llatinitzat com a *callis judaicus* en docs. de 1082 i 1114 citats per Bast.-Bass. El nom consagrat fou *call juïc*, i ja hem vist que JMarc té consciència de la distinció, explicant-lo com a equivalent de 'jueria'; "avets feta paredar la porta del *cal* del castel de Muntblanc ", doc. de 1259, CaCandi, op. cit. II, 494; es prohibeix que certs cristians *non intrent callum* en un doc. mallorquí de 1309, BSAL VI, 336a. Inútil de documentar més un terme tan conegut. Aquestes dades mostren que la llengua vulgar havia complert ja una unitat de forma amb el call 'carrer' o 'pas estret', de CALLIS.

La distinció etimològica la va confirmar d'una manera definitiva (quan ja se'n tenia força coneixement) l'eminent A.S. Yahuda el 1915 (RFE II, 350): "aun hoy subsisten en muchas ciudades [-sefardíes-] *cales*; plural de *cal*, que significaba 'sinagoga'. En algunas ciudades de España en la parte que ocupaba la judería, existen aún hoy callejuelas que llevan el nombre 'cal', y conviene advertir que esta palabra no tiene nada que ver con 'calle', como muchos creen, sino que es la palabra hebrea *qahál*, [sic!] que significa 'asamblea, reunión de la comunidad', es decir, el lugar donde se reúnen todos para las oraciones'. També "*cahal* m. congregación, sinagoga" en el "Seder P. Abot", vocab. judeoespanyol, de Salònica, 1893 (M. Gaspar Remiro, BRAE II, 79). Ja des d'un punt de vista merament català, es notava, evidentment, que el call jueu no era un CALLIS o 'pas estret', puix que si bé va arribar a designar un carrer, en poblacions de jueria modesta, els calls importants (com Barcelona, Val., Perpinyà, Mallorca) eren un barri sencer.

Crida Moll l'atenció sobre la variant *cahall* amb què es presenta el mot català en aquest sentit en un doc. mallorquí de 1488 (BSAL IX, 288). Més que "contaminació", com ell s'expressa, hi ha, doncs, en rigor, etimologia diferent, si bé és veritat que essent tan gran la proximitat formal del mot hebreu amb el català, i havent-hi d'altra banda considerable analogia de sentit, el poble acabà de consumir-ne la unitat aparent canviant-hi la -l- hebrea per la palatal catalana (cosa que la forma *callis judaicus* ja fa suposar, el 1082)."

Fins aquí el que diu Coromines. Però s'equivoca completament quan diu que la veu *cal* —tant a Espanya com entre els sefardites— té el significat toponímic de 'juderia, ghetto'. Molt al contrari, com veurem aviat, la veu *cal* entre els sefardites —del Marroc a Jerusalem— és sinònim unívoc de קהל amb el sentit de 'públic, congregació, comunitat, assemblea' i, per extensió, 'el lloc de la congregació', o sigui 'sinagoga'. Mai, però, s'associa al topònim urbà 'jueria', o 'barri dels jueus'. Heus ací les proves:

V. — BENOLIEL⁷: “KAHÁL — heb. el público, la feligresía; el conjunto de fieles que frecuentan una sinagoga.”

VI. — DLE⁸: “KAL = 1^a heb. qāhāl: sinagoga, comunidad”.

VII. — DJE⁹: “Kal (כֶּהָל). — S. m. = 1. ‘temple juif, synagogue.’ 2. ‘ensemble des fidèles d’une synagogue’. (Dans toutes les localités, surtout en Orient, les Israélites se groupent par familles, et d’après leur pays de provenance, autour d’une même synagogue, qui constitue une sorte de paroisse).”

VIII. — MOLHO¹⁰: “En la *Sinagoga Provencia*.— Este templo era llamado, por retruécano, el *Qal de los proves* (la sinagoga de los pobres)”... “En la *Sinagoga Mograbis*.— ...es preciso notar que este *Qahal*...”

En aquest ús espontani del mot *qal* ja es fa palesa la seva significació de ‘lloc de congregació, sinagoga’, i no la de ‘barri dels jueus’.¹¹ Precisament, pel que fa a les congregacions sefardites de Salònica d’origen catalanoaragonés, Molho ens explica a les pàgines 223-224: “Había en Salónica treinta sinagogas, aparte el Templo central de Talmud Torá, que constituía el lazo de unión de toda la población judía. La mayor parte de estas sinagogas tenían sus remoquetes, que la multitud anónima les dió... Me limitaré aquí a mencionar solamente la nomenclatura: Aragón, Gato... Cataluña, dividida en Hadas y Yasán, Higo Silvestre... (la sinagoga) Mayor, Ladrón, alusión a la isla de Mallorca apodada la isla de los Ladrones....” Segons Molho, la sinagoga d’Aragó era la més populosa i important de la ciutat, amb quasi mil famílies, essent la més distingida la dels Gattegnos,¹² “que formaban la flor y nata de los aragoneses” (pàg. 223).

Vegem encara més exemples de l’ús de *qal* entre els sefardites.

IX. — AKI YERUSHALAYIM¹³: Vol. 10, pàg. 16: HAIM VIDAL SEPPIHA, *Monumentos de Turkia en perikolo*: “...las inscripciones de las tumbas i tambien de los kales o de los espitales i otros monumentos ke van a despareser...”

Vol. 15, pàg. 11-13: [Anònim] *Los kales sefardis de la vieja Yerushalayim*: “...al entrar al Kuartier Djudio de la sivdad, fue de ver ke los kales sefaradis no avian sido destruidos...” [pàg. 11] “...el kal del Raban Yohanan Ben Zakay...” [pàg. 11] “...El Eyhal del kal antes de 1948...” [pàg. 12] “...El mizmo kal en 1967...” [pàg. 13]

Vol. 19-20: LEONORE SKENAZI, *En Çanakkale, bushkando mis rayizes*: “...A las 8 mos enkontraremos en el kal, para las oraciones de Shabat...” [pàg. 19] “...A la tadre djuntos con rabi Haim tornimos al kal. Despues de aver pasado unos kuantos minutos afuera, djuntos kon los otros 4 ombres ke venian regularmente, entrimos aliento i kada uno se asento en el mizmo lugar ke antes...” [pàg. 19-20]

Com es pot veure, també entre els sefardites actuals, la veu *cal* (portí la grafia que sigui, però sempre l'article definit 'el', masculí) mai significa 'barri jueu' i sí 'congregació, sinagoga'.

Tot i amb això, el Dr. David Romano, en un article força elaborat ¹⁴, en referir-se al mot call, aventura que és "vocablo seguramente derivado del hebreo קהל, 'reunión, congregación', que al catalanizarse palataliza la -l final en -ll¹⁵". Aquí erra l'etimologia, encara que poques línies després cita, del text llatí del *Repartiment de València* (redactat pels anys 40 del segle XIII), los locativos "in calle judarie", "in barrio judeorum", "in calle judeorum", on és evident l'arrel llatina de call.¹⁶

Per tal d'aportar altres testimonis a favor de l'etimologia llatina de call, i bandejar d'una vegada per totes la falsa i confusa vinculació del nostre mot amb l'hebreu קהל, he cregut oportú de citar aquí, (amb la meua versió i comentaris), un fragment d'un important document aljamiat hebraico-català, fa molts anys publicat i conegut dels qui ens dediquem a la història del judaisme català. Em refereixo a les famoses *Ordinacions de la clavaria de l'aljama de Cervera*, de l'any 1445, publicades per Agustí Duran i Sanpere.¹⁷ Cal advertir, aquí i ara, que la transcripció del document és força deficient, i l'editor confon sistemàticament la lectura — molt clara, fins i tot a les fotografies de l'esmentat document —, de les paraules קהל i קאל, que sempre transcriu per קאל i translitera QAL. Després, embolicant encara més la troca, tradueix la paraula hebrea מועד, (= 'consell rector') per CALL [*sic!*] Heus ací el fragment esclaridor de l'encapçalament:

אלש קפיטולש די לא קלודיאה דיל קהל דסרודרה די טוט לו קי שירא טינגוט פיר
לא קי שרא ני וולרא אישר קלודי דיל פרישאנט אנג, פרימו איש טינגוט אל דיט
קלודי דאישטאר ב' שעות בכל יום א' בבית-הכנסת אקיל קי וולרא אלגיר אסו איש
א שביר דיל קאל גיושה או דיל קאל שוביראה פיר דאויברי די קשקון יחיד אום או
דונה

La meua versió [els mots en **negretes** són hebraïsmes o frases en hebreu]:

"El capítols de la Clavaria del **qahal** de Cervera, de tot lo què serà tengut fer lo qui serà ni volrà ésser Clavari del present any: Primo, és tengut el dit Clavari d'estar **dues hores cada diumenge a la sinagoga** aquell qui volrà elegir, aço és a saber: del CALL jussà o del CALL sobirà, per reebre de cascun **individu**, hom o dona..."

Aquí és evident la distinció entre קהל = 'congregació, aljama', i קאל (català = CALL) = 'barri de jueus', amb les precisions toponímiques de

call jussà i *call sobirà*. I tot això escrit pel mateix jueu cerverí, en el mateix document i context que, a més a més, reserva per a 'sinagoga' l'hebraisme patent i clàssic: בית-כנסת, com si volgués evitar qualsevol malentès.

Com a darrera aportació documental, remeto a un *responsum*¹⁸ del rabí de Barcelona Nissim bar Reuben Gerondi, "figura central del rabinisme català del segle XIV" —en paraules de Jaume Riera—, "metge, astrònom, talmudista i rabí a Barcelona entre 1340 i 1380".¹⁹

L'edició crítica dels *Responsa* d'aquest savi, d'on he pres la cita, és la d'A.L. FELDMAN, *TESHUVOT ha Ran. Responsa of R. Nissim b. Reuben Gerondi. Issued for the first time with hitherto unknown textual additions and emendations, based on medieval manuscripts and early printings, with annotations, notes and comments*, Jerusalem 5744-1984 [en hebreu]

Heus ací, doncs, el text hebreu, que correspon a l'encapçalament del *responsum* n° 50, pàg. 240 de l'esmentada edició crítica:

כתבת עוד שיש בשכונת ישראל הנקרא קאל דוש לו פתחים הרבה למרח ולמערב
שנכנסין מצד זה ויוצאין מצד זה ובפתחים יש להם דלתות נעולות כאשר שכונת
ישראל אשר בכל עיר ועיר בגירונה וברצלונה, וכל השכונות בולה ישראלים, וכל
שאר עיר אשר חוץ לשכונת כולם גרוים ואין ישראלים דרוים שם

Traducció:

"Encara has escrit que hi ha un barri dels israelites que hom anomena CALL i té portes diverses a llevant i a ponent, per on hom entra i surt; i tenen portes amb forrellats, com el barri dels israelites de totes les [altres] ciutats, Girona i Barcelona, i tot el barri és dels israelites, i tots els demés de la ciutat que són fora del barri són tots gentils, i allí no hi viuen israelites..."

Resulta evident que la paraula קאל (amb la variant קאלל citada en nota 20) és idèntica transcripció aljamiada de CALL, com el document cerverí (i el de Barcelona aportat per Romano, vegeu final de nota 20), que fa directa i unívoca referència al barri dels jueus, del qual és sinònim.

Pel que fa a la realització fonètica del ל final transcrit en aquestes aljames, no hi ha cap dubte que seria la *lateral palatalitzada* -l-, tant si tenim en compte les consideracions de la Dra. Garbell,²¹ com la grafia de la variant קאלל amb el doble yod davant ל, que marca la palatalització d'aquesta consonant —aliena al sistema fonològic hebraic— segons les vacil·lants tendències de les grafies en aljama hebraico-catalana.²²

CONCLUSIONS

* 1) La veu catalana CALL és de nissaga llatina (CALLIS), amb una significació toponímica originària de ‘pas estret i enclotat’, ben difosa i documentada a les altres llengües romàniques.

* 2) Al segle XIII tenim —entre altres— els testimonis llatins del *Repartiment de València*, que fan referència directa a la toponímia urbana de la *jueria* o *barri judaic*: “...in calle judarie...”, “...in calle juderie...”, “...in calle judeorum...”

* 3) Dins l'àmbit castellà-lleonès tenim també, del segle XIII, la veu CAL —sense palatalització final—, que fa referència al *barri dels francs*: “...a los francos de la cal...”

En bable asturià modern tenim la veu *caleya*, en el sentit de ‘camí, sender de muntanya’; i conec el topònim *El Caleyó*, agrupament de caserius a pocs quilòmetres d'Oviedo. La veu és viva en judeo-espanyol, gallec i lleonès.²³

* 4) El registre aljamiat כַּלֵּי (documentat a Cervera, Barcelona i als *Responso* de R. Nissim, també amb la variant קַלֵּי) fa referència unívoca al ‘barri dels jueus’ i no a la ‘congregació, sinagoga’.

* 5) Els registres *kal*, *qahal*, *qal*, etc., de l'hebreu קַהַל, són emprats fins avui pels sefardites amb el sentit unívoc de ‘reunió, comunitat’ i, per extensió, ‘lloc de reunió de l'aljama per a les oracions’=‘sinagoga’; mai però, com a sinònim de ‘barri on viuen els jueus’.

NOTES

1. *Diccionari General de la Llengua Catalana*, de Pompeu Fabra, revisat i ampliat per Josep Miracle, Barcelona 1974.
2. *Diccionari Català-Valencià-Balear*, per Mn. Antoni Mª Alcover i Francesc de Borja Moll. Segona edició posada al dia, Palma de Mallorca 1978.
3. Aquesta variant ortogràfica “cahall” es troba a l'article d'E. AGUILÓ, *Requesta de Mestre Bartomeu Caldentey y altres demanant als jurats que proibesquen al metje juheu Isac l'exercici de la medecina (1488)*, “BOLETÍN DE LA SOCIEDAD ARQUEOLÓGICA LULIANA” 9, Palma de Mallorca 1901-1902, pàg. 284-289, i esp. pàg. 286: “...per manament de lurs rabins que en la sinagoga, cahall o sglésia, fahent oració...”. Aquí, però, la veu *cahall*, dintre d'un context molt clar i evident —la mateixa disjunció d'o ens marca la sinonímia—, és referida a la ‘sinagoga’ o ‘església’, al קהל hebreu, no al ‘barri judaic’ o call.
4. JUAN COROMINAS, *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*, Madrid 1954.
5. R. MENÉNDEZ PIDAL, *Elena y María (Disputa del clérigo y el caballero). Poesía leonesa inédita del siglo XIII*, “REVISTA DE FILOLOGÍA ESPAÑOLA” 1, Madrid 1914, pàg. 52-96 + 13 làmines, esp. pàg. 88: ‘Francos de la cal, 145. Los francos de la cal no quiere decir que fuesen mercaderes ambulantes o que

tuviesen sus tiendas en medio de la calle, sino que el artículo tiene valor posesivo, indicando que vivían reunidos en una calle; así en S M Egip 149 “allá va prender ostal con las malas de la cal’, esto es, en la calle donde vivían las rameras. — Los *francos* son los vecinos franceses que vivían en una misma calle, dedicados generalmente al comercio. Por ejemplo, en 1258 había en Estella francos llamados ‘de la rua’ (rua = calle) o ‘de la rua de San Martín’, y francos en la parroquia de San Miguel (J. Yanguas, Dicc. de antigüed. de Navarra, I, pág. 517 y 526; y pág. 418, para la población de francos de Estella el año 1090). Muchas poblaciones, como Madrid, Sevilla, etc., tienen o tenían una calle llamada ‘calle de francos’; un doc. de 1341 cita la ‘calle de francos de la çapatería’ en Valladolid, Sahagún número 2166.

“Apenas hay pueblo de consideración en que no dure la memoria de barrio o calle de francos”, dice con exageración E. DE TERREROS Y PANDO, en su *Paleografía Española*, 1758, pág. 18. Para una interpretación, poco convincente, de “calle de francos” como calle de exentos, y no de extranjeros, v. T. MUÑOZ ROMERO, *Refutación del opúsculo Fueros francos, Les communes françaises en Espagne et Portugal* [de Helfferich y Clermont, 1360] Madrid, 1867, pág. 14-15.

Vegeu també SAMUEL GILI GAYA, *Tesoro lexicográfico 1492-1726. Fascículo III Letras C y CH*, Madrid 1960, pág. 434, on aporta el testimoni de Covarrubias: “// COVARR. 1611: calle lat. *callis*, quasi via *callo per durata*... en muchas partes le cortan la postrera sílaba, y dicen *cal*, como *cal* de Francos.”

6. JOAN COROMINES, *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana, amb la col·laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner. Volum II. BO-CU*, Barcelona 1981, pág. 431-432.
7. JOSÉ BENOLIEL, *Dialecto Judeo-Hispano-Marroquí o Hakitía*, Madrid 1977, al *Glosario*, pág. 221.
8. PASCUAL PASCUAL RECUERO, *Diccionario Básico Ladino-Español*, Barcelona 1977, pág. 76.
9. JOSEPH NEHAMA, *Dictionnaire du Judéo-Espagnol*, Madrid 1977, pág. 261.
10. MICHAEL MOLHO, *Usos y costumbres de los sefardíes de Salónica*, Madrid-Barcelona 1950, pág. 225 i 227.
11. Vegeu el documentat estudi de H.P. MÜLLER, קהיל קהיל Asamblea, dins el *Diccionario teológico manual del Antiguo Testamento. Editado por ERNST JENI con la colaboración de CLAUS WESTERMAN*, Tomo II, Madrid 1985, pág. 768-781. Enlloc trobem l'accepció de ‘barri judaïc’.
12. Membres d'aquesta àmplia família de jueus els trobem documentats en FRITZ BAER, *Die Juden im christlichen Spanien. Erster Teil. Urkunden und Regesten. I. Aragonien und Navarra*. Berlín 1929, n° 250 [pág. 345] entre els jueus de Lleida apareix *Dulcis Gatenni* [any 1353]; n° 380 [pág. 579-580] entre els metges jueus de la casa reial hi ha *Magister Vitalis Gateyn*, de Barbastre [any 1380] Un altre jueu de Fraga: “Gateyn ist wohl = Gatenyo. In dieser Form tritt der Name in Fraga auf, R.A.B.M. 40, 119. So ist wohl auch der Name des Esra b. Salomo יֵשׁוּעַ בֶּן סַלְמוֹן zu lesen”. N° 605 [pág. 1002]: “Johana, infanta primogénita de Navarra...fazemos saber que nos, informada de la suficiencia y discrecion de nuestro bien amado maestre Sallomon Gatheyno fisigo et de las buenas curas et praticas de medecina que eill a fecho..., al dicho maestre Sallamon...retenemos por las presentes en fisigo nuestro...[any 1409]

La família sembla originària de la província francesa de Gatines. Un dels seus primers membres establerts a Catalunya sembla que fou En Salomó Astruc de Barcelona (identificat per alguns autors com ‘Ezra’ ben Sélomoh,

mentre que d'altres mantenen que 'Ezra' era fill d'En Salomó, i visquè a Saragossa i Agramunt (2ª meitat del segle XIV). Un Hayyim ben Semu'el Gatigno s'exilià en 1492 i anà primer a Roma i després a Cremona. Altres familiars passarien a terres de l'Imperi Otomà (Salònica, Esmirna, Istanbul) amb el cognom italianitzat. Yişhaq Gatigno fou rabí d'Esmirna [mort el 1795]. Abraham ben Benveniste Gatigno fou elegit hakam baši (=rabí en cap) de la comunitat sefardita de Salònica el 1875 [mort el 1895]

13. AKI YERUSHALAYIM, *Revista de la emision en djeudo-espanyol de Kol Israel: La boz de Israel*, Jerusalem, vol. 10 [1981]; vol. 15 [1982] i vol 22-23 [1984].
14. DAVID ROMANO, *Aljama frente a judería, call y sus sinónimos*, "SEFARAD" 39, Madrid 1979, pàg. 347-354, esp. pàg. 351. Aquesta errada etimològica ja és a la GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA, Barcelona 1974, vol. 4: "call² 4 HIST Zona habitada per jueus en les ciutats i viles medievals catalanes. El terme (de l'hebreu *qahal*, 'assemblea', 'congregació') és documentat des del segle XIII..." David Romano.
15. No forçosament sempre la -l- etimològica en posició final palatalitza en -ll- en català. Exemples: 'tabal' (àrab); 'pardal' (grec *παρδαλις*) i els antropònims hebraics 'Raquel', 'Israel' etc.
16. Romano empra l'antiga edició de Bofarull [Barcelona 1856] He consultat la molt més acurada i recent edició del *Llibre del Repartiment de València*, dirigida per Antoni Ferrando i Francès (i altres col·laboradors), València 1978. Vegeu les entrades 924, 1097, 1098, 1371, 1608 i 1653. Per a la ciutat de Mallorca, vegeu J. RIERA I SANS; G. LLOMPART, *La Història de Sancta Fide Catholica de Benet Espanyol (1548). La primera història dels jueus de la ciutat de Mallorca*, "FONTES RERUM BALEARIUM" 3, Palma de Mallorca 1979-1980, pàg. 141-192, esp. pàg. 157: "...[21 de desembre de 1290, el rei Alfons...]manava a Pere de Libià que obligués els jueus a canviar el domicili, axí com a pagar les despeses de la construcció de la tanca, dels portals i de les portes del que havia de convertir-se en un dels calls més famosos de les terres mediterrànies ("sic quod statim faciant portalia, januas et clausuras et quelibet alia que pertineant ad callem unicum faciendo").
17. AGUSTÍ DURAN I SANPERE, *Documents aljamiats de jueus catalans. Segle XV*, 'Butlletí de la Biblioteca de Catalunya' 5, Barcelona 1918-1919, pàg. 132-148. D'aquest interessantíssim document en aljama hebraico-catalana, n'estem preparant l'edició crítica.
És de justícia esmentar aquí que, en un posterior treball de DURAN I SANPERE, *Referències documentals del call de juhéus de Cervera*, "DISCURSOS LLEGITS EN LA 'REAL ACADEMIA DE BUENAS LETRAS' DE BARCELONA", Barcelona 1924, pàg. 9-83, apareixen ben definits els conceptes de *call* = 'barri dels jueus'; 'carrer del call', 'call sobirà', 'call mitjà', 'call jussà' etc., i *aljama* = 'comunitat', 'congregació', encara que en ocasions la confusió persisteix; pàg. 31: "...el call de Cervera convidà els de Tàrrega, Bellpuig y Santa Coloma, congregant-se més de sexanta juhéus..."
18. Els *Responso* (en hebreu *שאלות ותשובות*, "preguntes i respostes") són decisions d'ordre jurídic, religiós, moral etc., lliurades per escrit pels més eminents rabins i savis en dret talmúdic — els quals actuaven com a jutges o *דיינים* dels tribunals rabínics o presidien les acadèmies o *בתי דין* en resposta a les consultes i preguntes dels seus col·legues del magisteri rabínic, dirigents comunitaris i particulars de les aljames. Un esbòs de la qüestió, encara útil, a l'article d'ABRAHAM ISAAC LAREDO, *Las 'se'elot u-tesubot' como fuente para la historia de los judíos españoles*, "SEFARAD" 5, Madrid-Barcelona 1945, pàg. 441-456.

19. JAUME RIERA I SANS, *Literatura en hebreu dels jueus catalans*, "MISCEANEA BARCINONENSIA" XXXIII, 1974, pàg. 43-44.
20. Al ms. nº 573 [Catàleg Margaliouth, nº 22090] del British Museum, tenim la variant קָהַל, marcada per Feldman a l'aparat crític de la seva edició.

És curiós que David Romano, al seu article *Documentos hebreos del siglo XIV de Cataluña y Mallorca*, "SEFARAD" 34, Madrid-Barcelona 1974, pàg. 289-312, i especialment pàg. 292, nota 13, digui: "(קָהַל call (doc. II), con valor semántico distinto de קָהַל)"; pàg. 297 [document II: במדינת ברצלונה] i pàg. 300: "[...en el barrio judío llamado Call de Na Angela⁴⁴, uno de los dos — el otro era el "call major" — que integraban la aljama de Barcelona...]", on veu la distinció *semàntica* entre קָהַל i קָהַל, però no l'*etimològica*, precisament en un exemple força il·lustratiu. També sembla que confon aquí — potser inadvertidament — els conceptes de *call* i *aljama* [pàg. 300, exemple citat].

21. IRENE GARBELL, *The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain*, dins *HOMENAJE A MILLÁS-VALLICROSA*, Barcelona, vol. 1, 1954, pàg. 645-696, on cita el testimoni de Sim'ón ben Sémah (סִימֹן בֶּן שֵׁמַח), edició de Livorno 1785: "Some persons in the christian countries (i. e. in Catalonia, and the neighbouring districts) pronounce double l דגושה (ל') palatally."
22. Vegeu, per exemple, a la mateixa edició de Feldman dels *Responsa* de R. Nissim bar Reuben Gerondi, nº 59, [pàg. 270] la transcripció del catalanisme "grill":

תשנו לחטים של שנה זו ובדקוים ונמצאו בהם חטים מבוקרות אד שהוציאו ציר
הנקרה ברובל

Traducció:

"I vàrem dubtar pel que fa els blats d'aquell any i els vàrem verificar, i hom trobà alguns blats esgallats fins que donaren un brot que es diu GRILL..."

Un altre exemple es troba als *Responsa* de R. Yişhaq bar Sés Set Perfet de Barcelona [2ª meitat del segle XIV i inicis del XV; vegeu I. HERSHMAN, *Rabbi Isaac b. Sheshet Perfet and his Times*, New York 1943] nº 381, datat entre 1372-1373, dirigit a R. Moseh ha-Leví ben Alqabeş de Calataiud:

לאה משכנה לחלל פיג'ריל

Traducció:

"Lea hipotecà a Raquel un PITXELL..."

I per últim, l'article de FERNANDO DÍAZ ESTEBAN, *Catalanismos en documentos hebreos medievales*, "ANUARIO DE FILOLOGÍA" 9, Barcelona 1983, pàg. 69-86, esp. 74 i la nota 8 bis; pàg. 76 i la nota 6.

23. ALONSO ZAMORA VICENTE, *Dialectología española. Segunda edición muy aumentada*, Madrid [3ª reimpresión] 1979, pàg. 371, en estudiar el lèxic del judeo-espanyol: "*kaleza* 'sendero, callejón', es usado en Bosnia, Marruecos, etcétera. Comp. con el salmantino *caleja*, gall. *calexa*, leonés *caleiyo*, asturiano *caleya*, *caneya* etc."